

KÜR/KÜL “CESUR, KAHRAMAN” SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

Bilge ÖZKAN NALBANT*

Öz: Kül Tigin adı dolayısıyla birçok çalışmanın konusu olan kür/kül sözcüğü hakkındaki tartışmalar bugün bile devam etmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un DLT'deki açıklamasından hareketle köl “göl” olarak okunup anlaşılan bu sözcüğün, bu anlamıyla Türk unvan geleneğinde yeri bulunmamaktadır. Kür/kül sözcüğünü bir bakıma köl sözcüğüyle karıştırmıştır. Türk unvan geleneğine daha uygun olan kür/kül unvanını bir daha değerlendirmek ve Kaşgarlı'dan bağımsız olarak yerine oturtmak gerekmektedir. Bu çerçevede kaynaklar ve /r/~/l/ ses değişiminden (alternans) hareketle kür/kül sözcükleri tekrar çalışma konusu edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Kül “cesur, kahraman”, Kür “Cesur, bile”, Kül Tigin, /r/~/l/ değişimi (alternans)

On the Kür/Kül “Brave, Hero” Word

Abstract: The debate about the kür/kül word, which is the subject of many studies due to the name Kül Tigin, continue seven today. In the light of the description of Mahmut Kashgari in the DLT, this word is read and interpreted as the “lake”, is not found in the Turkish title tradition in this sense. It is necessary to evaluate the kür/kül word again in this context and to place it independently of the Kashgari in the context of this title which is compatible with the Turkish title tradition. The kür/kül word will also be studied again by moving from the sources in this frame and moving from /r/~/l/ sound change (alternance).

Keywords: Kül “brave, heroic”, Kür “Brave, cheat”, Kül Tigin, Alternance of /r/~/l/.

0. Giriş

Evrensel ses bilgisi kuralları, diller ve bir dilin lehçeleri arasındaki bağlantıyı kurmada en önemli başvuru ölçütleridir. Ses bilgisi kuralları doğrultusunda kurulan ses denklileri dil ailelerinin oluşturulmasında, lehçe ve ağızların tespit edilmesinde kullanılan temel ayırıcılardır. Dil ailelerini belirleyen ortak söz varlığının tespit edilmesine de yardımcı olan ses denklileri tutarlı ve kurallı olmak zorundadır, tesadüfî olamaz. Çıkış noktası yakın sesler birbirinin yerine kullanılabilir ve bu sesler arasındaki kullanımdan kaynaklanan tercihler ağız, lehçe ve dil ailelerinin tespitinde belli başlı ses denklilerini oluşturabilir. Karşılaştırmalı ses bilgisi çalışmalarının çıkış noktasını birbirine yakın seslerin ağız, lehçe ve dillerdeki durumları oluşturur.

Bazı ses değişimleri sırasında eski şekil ile belirli nedenlerle ortaya yeni çıkan şekil arasındaki anlamsal bağ kopmakta ve dal şekil eski şekli ve bu şeklin asıl

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü. Denizli / TÜRKİYE. E-posta: bilge.nalbant@gmail.com ORCID No: 0000-0001-6332-1635

anlamını unutturacak şekilde onun yerini alabilmektedir. Türkçenin tarihî gelişimi sürecinde sıklıkla karşımıza çıkan değişmelerden (alternans) biri de /r/~ /l/ dir. Bu değişimin görüldüğü varsayılan ve üzerinde en çok tartışma yapılan sözcüklerden biri de Kül Tigin unvanında karşımıza çıkan *kür/kül* sözcüğü olmuştur.

1. Kür/Kül Sözcüğü ve Unvanlarda Kullanımı

Tarihî metinlerde *kür* sözcüğünün kullanımıyla ilgili Mehmet Turgut Berbercan (2009: 171-182) tarafından ayrıntılı bir inceleme yapıldığından bu makale sınırları içerisinde sadece *kür* ve *kül* ilişkisini değerlendirmek suretiyle eserlerde bu sözcüklerin kullanımlarına göndermeler yapılmak yoluna gidilecektir.

Kül sözcüğüyle ilk olarak Köktürk metinlerinde karşılaşmış ve bu sözcüğün okunuşu üzerine çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Eski Türkçe *kül* sözcüğünün anlamının olumlanıp “cesur, yiğit” anlamında kullanılması, okuma farklarıyla birlikte özellikle de Köktürk yazıtlarındaki *Kül Tigin*, *Kül(i) Çor*, *Kül Bilge*, *Kül Çigşi*, *Kül Tudun* unvanlarıyla Uygurlardan kalan Tes Yazıtının güney yüzünde geçen *Köl Beg Bilge Kağan* (Aydın 2011: 36) ve Uygur Kağanları listesindeki; *Kutlug Bilge Kül Kağan* (747 - 748), *Ay Tengride Kut Bolmuş Külüg Bilge Kağan* (789- 790), *Alp-Külüg Bilge Kağan* (805-808), *Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan* (833 - 839), *İl-Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan* (759 - 780) gibi unvanlarda olmuştur (Aydın 2011). Bu unvanlardan Külüg’ün; kül+(l)üg “cesaretli” veya kü+lüg “ünlü, şanlı” şekillerinden hangisini temsil ettiği tartışma konusu olmasına rağmen kök *kül* olarak düşünüldüğünde “cesur yiğit” anlamına geldiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu tip unvan gruplarında kişi veya akrabalık adı bulunmamakta, niteleyicili unvan grubu unvanı taşıyan kişinin özel adının yerini tutmaktadır. Örneğin Kül Tigin adında *Kül* niteleyici ve *Tigin* onun hiyerarşi içindeki durumunu gösteren unvanıdır. Burada Kül Tigin unvanı kişinin özel adı yerine geçmiştir.

Kül Tigin abidesinde geçen şahıs ismi (Kül Tigin) dolayısıyla görüşlerini dile getiren Radloff ve Thomsen *kül* sözünü, *külig* “cesur” (<kü+lig“şanlı”) sözüne bağlamış fakat *kül* ve *külig* sözleri arasındaki morfolojik bağlantıyı açıklamamışlardır. Thomsen ve Radloff’un bu okumaları Türkçede bir erkek adı olarak da kullanılan *Kül Tegin* okumasının genel Türkoloji’de yaygınlık kazanmasını ve uluslararası literatürde de bu isimle anılmasını sağlamıştır (Bazin 2016).

Orkun (1941: 159), Doerfer (TMEN III, 1967: 647-652) ve Clauson (1972: 715) *Kül Tigin* adındaki *Kül* sözcüğü için -emin olmamakla beraber- “kül, göz” anlamını vermişlerdir.

Temir (1981: 194-200) ise, Altay halklarındaki ateşe saygı, ateş kültüründen hareketle sözcüğü *kül*’e “kül” bağlar. Temir’in dayanak noktalarından en önemlisi ise Moğolcadaki *otçigin* “ateş prens”(<*ot *tigin*) sözüdür. Barutçu (1983:101-104), sözcüğü ateş kültü ile ilişkilendirerek etimolojik olarak ET *kön- eylemine bağlamış ve *köl* okumuştur.

J. Hamilton (1962: 52, not10) da bu unvanı *Köl Tigin* şeklinde okumayı tercih etmiştir. Aynı şekilde L. Bazin de “*Kül Tegin mi Köl Tegin mi*” (1981: 1-7) adlı çalışmasında DLT’de geçen *Köl İrkin* unvanından da yola çıkarak bu adın “göl gibi engin zekâya sahip” anlamını öne çıkarır ve çeşitli Asya kültürlerinde, özellikle de

Türk-Moğol dünyasında, geniş su birikintisi adlarının (göl, deniz, okyanus) kullanıldığı örnekleri verir (Bazin, 2016: 212).

Çin kaynaklarındaki sözcüğün transkripsiyonlu biçimine müracaat eden Clauson (1962: 88); özel ad ya da daha büyük olasılıkla bir unvan olan *kül* sözcüğünün Çin karakterlerinde *k'üe* şeklinde, Orta Çince döneminde *k'iwât* şeklinde geçtiğini ve bu yüzden vokalin /ö/ değil de /ü/ olması ihtimalinin kuvvetli olduğunu belirterek *kül* şeklinin daha doğru olduğuna işaret etmektedir. Clauson'la aynı çizgide görüş ifade eden Ölmez (2010: 633) de Korece ve Eski Çince örnekleri göz önünde bulundurarak sözcüğün *kül* şeklinde olması gerektiğini belirtir.

Bilim adamlarını sözcüğün *köl* şeklinde okunmasına iten nedenlerden biri Kaşgarlı Mahmut'un eserinde madde başı yaptığı ve hakkında açıklamalar verdiği *İrkin* ve buna bağlı olan *Köl İrkin* maddesidir.

İrkin suw: “Birikinti su. Aynı zamanda biriken her şey” (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 53).

Köl İrkin “Bundan, Karluk büyüklerine *köl irkin* lakabı verilir; ‘onun aklı birikmiş bir göle benzer demektir’” (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 53).

İrkin yağmur “günlerce süren yağmur” (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 53).

Örneklerden de anlaşılacağı gibi Kaşgarlı burada *İrkin* sözcüğünün anlamından da hareket ederek *kül* “cesur, kahraman” sözcüğünü *köl* “göl” sözcüğüyle karıştırmış ve *kül* sözcüğünü de *İrkin* sözcüğünün sıfatı olarak kullanarak bir unvan grubu oluşturmuştur. Ancak, Türk unvan geleneği içinde -deniz sözcüğü unvan gruplarında kullanılmasına rağmen- *köl* “göl” sözcüğünün kullanımına rastlanmaz. Unvan grubunda geçen ve anlamı “birikmiş su” olarak verilen *İrkin* sözcüğü de *Uluğ İrkin*, *Ila İrkin* unvanlarında ya da sadece *İrkin* “kabile şefleri tarafından taşınan ve hakandan aşağı fakat beyden üstte bir unvan” adında kullanılan *İrkin* sözcüğüyle aynı anlamdaki *irkin* değildir. *İrkin* sözcüğünün DLT’de Kaşgarlı tarafından verilen anlamının dışında bir anlamı daha vardır. Clauson (1972: 225) söz konusu ikinci *İrkin* sözcüğü için; “*İrkin*; kabile şefleri tarafından taşınan ve hakandan aşağı fakat beyden üstte bir unvandır. Çin kaynaklarında “*İ-kin*” ve yanlış hecelemeyle “*Ssukin*” olarak kaydedilmiştir. Clauson’a göre, *Köl İrkin* unvanıyla ilgili olarak Kaşgarlı’nın etimolojisi ikna edici değildir; Clauson da, “iki köl unvanının birbiriyle (yani *kö:l* ve *kül*) aynı olmadığı neredeyse kesindir.” bilgisini vermekte ve Kutadgu Bilig’deki *Kül İrkin* ve *Ila İrkin* örneklerinin de bu ikinci *İrkin*’le kurulan bir unvan grubu olduğundan söz etmektedir.

Karlukların *Kül-Erkin* unvanını taşıdığı ve 665 yılından sonra *yabgu* unvanını kullanmaya başladıkları, konuya ilişkin Kafesoğlu (1998: 146) tarafından verilen başka bir bilgidir.

Ayrıca bu unvan (*irkin*), Türk devlet teşkilatında kullanılan bir unvan olup, Batı Gök-Türklerini meydana getiren On-oklardan 5 Nu-şi-pi boyunun her birinin sorumlusu tarafından taşınıyordu. *İrkin* sözcüğü Bayırku boyu reisi tarafından kullanılan *Uluğ İrkin* unvanıyla, Uygur ve bilhassa Karluk reislerince taşınmıştır. Oğuzlarda devlet başkanı yabgunun naibinin unvanı da *Kül Erkin* şeklinde geçmektedir. Çin kaynaklarında Türk unvanları arasında zikredilen “*Sse-kin*”, “*İ-kin*”, “*Ssukin*”, “*Ch’i-chin*” ve “*Hsieh-chin*” tabirlerinin aslı “*erkin*”dir (Donuk 1988: 15).

Türkiye Türkçesinde de tespit edilebilen *erkin* sözcüğü özel isim ve bazen de sıfat olarak kullanılmaktadır. *Büyük Türkçe Sözlük*'te sözcüğün anlamı “hiçbir koşula bağlı olmayan, istediği gibi davranabilen, özgür” şeklinde verilmiştir ki bu anlam tarihi metinlerdeki sözcüğün anlamıyla çok uygun düşmektedir (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=erkin).

Bütün bu bilgilerden hareketle, Kaşgarlı Mahmut'un hem *köl* hem de *irkin* sözcüklerini yanlış tanımlandığını söyleyebiliriz. *İrkin* (*irk-* fiil kökünden *-in* fiilden isim yapma ekiyle oluşturulmuş) sözcüğünün “bir yerde toplanmış” anlamı dışında yukarıda belirttiğimiz gibi kabile şefleri tarafından taşınan bir unvan olduğunu kaynaklardan yola çıkarak söylemek mümkündür. *İrkin* sözcüğü sadece *Kül İrkin* yapısıyla değil *Ulug İrkin*, *Ila İrkin* ya da sadece *İrkin* olarak da karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu sözcüğün yukarıda belirttiğimiz “bir yerde toplanmış” anlamı, yazılışı aynı ama anlamı farklı olan iki sözcüğün karıştırılmasıyla ilgilidir. Kaşgarlı bu sözcüğün unvan ifade eden anlamını büyük bir ihtimalle düşünememiş, başka bir unvan sözcüğü olan *Kül*'ü de *Köl* olarak okumuştur. Belki de Kaşgarlı “onun akli birikmiş bir göle benzer demektir” şeklindeki bir halk etimolojisini duyduğu şekilde kayda geçirmiştir.

Yukarıda *İrkin* maddesinde yapılan tartışmalardan hareketle ve artık *kül* sözcüğünün *köl* “göl” olmadığını düşündüğümüzden bu sözcüğün bir de anlamı üzerinde durmamız gerekmektedir. Biz bu sözcüğün *Kür* “güçlü, cesur ve sebatkâr” sözcüğüyle bir ve aynı olduğuna inanmaktayız.

Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler adlı eserinde İslam ülkelerinin doğu hudutları hakkında yalnız Kaşgarlı Mahmut'dan bilgi alınabileceğini bildiren Barthold'un verdiği bilgiler, aslında bizim de ortaya koymak istediğimiz *kür/kül* sözcüklerinin aynılığına işaret etmesi bakımından önemlidir:

“..... Daha doğudaki ülkeler galiba Uygur hanına bağlı idi. Bunun lâkabı olmak üzere “Kül Bilge Han” lâkabı zikrediliyor. Fakat bu lâkap hakkında geçmiş zaman ile “Kâne yüsemâ” dediğinden bu lâkabın geçmişe ait bir lâkap olduğu anlaşılıyor. Fakat yazar devrinde Uygur hanı ne gibi bir lâkap taşıyordu, o hususta bir bilgi verilmiyor. Eski Orhon Âbidelerinin baş kahramanı olan Kül Tekin'in adında görülen Kül kelimesine Karluk emirlerinin (ileri gelenlerinin) lakabı olmak üzere zikrolunan Kül İrkin lâkabında da tesadüf olunuyor. Fakat Kül kelimesinin (eski anlamı) yazarca belli değildi. Ona göre bu kelimenin yalnız göl ve havuz anlamı bellidir. O sebepten yazar lâkaplardaki bu Kül kelimesinin pek uydurma bir şekilde: “Han'ın ilmi göl kadar geniş” diye yorumluyor. Gerdizî'de bu lâkap “Kür Tekin” şeklinde zikredilmiştir. Herhalde Kül ve Kür kelimenin olageldiği gibi (l) ile (r) nin biri diğerine dönüşmesinden ortaya çıkan iki türlü telaffuz şekli ibaretti. Kaşgarlı Mahmud, “güçlü ve sabit kişi” anlamında “Kür Er” kelimesini örnek alırken Kür kelimesinin o eski anlamını biliyor ise de, “Kül Bilge”, “Kül İrkin” lâkaplarındaki Kül'ün yine aynı Kür kelimesinden bozulmuş olduğunu fark edememiştir.” (Barthold 2006: 73-74).

Kafesoğlu'nun İslam kaynaklarından yararlanarak aktardığı aşağıdaki bilgi *r* ve *l* seslerinin Arapça kaynaklarda çok kolay bir şekilde birbirini yerine kullanılabilmesini göstermesi bakımından önemlidir;

“721 yılında Seyhun'u aşarak Mâveraünnehir'e giren ve Semerkand yakınında ilk büyük başarıyı kazanan başında Sa'id Abd'il-Aziz'in bulunduğu Arap kuvvetlerini mağlûp eden Türkiş ordu kumandalarından **Kül-Çor**'un isminin İslam kaynaklarında **Kür-Sül** olarak yazıldığı anlaşılmaktadır” (Kafesoğlu 1998: 143).

Burada *Kül~Kür*, *Çor~Sül* sözcüklerinin her ikisinde de *r/l* değişimi söz konusudur. *Çor* ve *Sül*'da görülen *ç* ve *s* değişimi ise Arapça'da *ç* sesinin bulunmamasından dolayı gerçekleşmiştir. Araplar başka dillerden giren *ç* seslerini *s* veya *ş* harfine çevirirler.

Kür/Kül sözcüklerindeki aynılığa dikkat çeken Donuk'a göre; Köktürk kitabelerindeki kullanılışı ile “hile, fesat, aldatma, çare” (*Kürlüg*: hilekar, aldatıcı vb.) olarak anlaşılan fakat diğer Türk belgeleri ve lügatlerinde “Yiğit, cesur, yürekli” ve “kontrol edilemez haşarı”, “kalın, kesirbol” (gür) demek olan **kür** kelimesi, 11. asırdan itibaren devlet adamlarının sıfatı olarak kullanılmaya başlanmış ve sonra Moğollara da intikal etmiş bir resmi terim olarak görülmektedir. *Kür* tabiri aynı zamanda Türk kelime-terimleri arasında çok sık geçen “*kül*” deyiimi ile *l/r* ilişkisi göz önünde tutularak bağlantılı da sayılmaktadır ki, linguistik açılarından üzerinde durulması gerekli önemli bir nokta olsa gerektir (Donuk 1988: 80).

Kutadgu Bilig'de “yiğit, pek yürekli, kabadayı” anlamları verilen *kür* kelimesi bir yerde *kür arslan* olmak üzere geri kalan 31 yerde *kür er*, *kür ersig*, *kür alp er*, *kür yürekliğ*, *kür kögüzlüg*, *kür küvez* şekillerinde geçmektedir. Eserde; *kür arslan*, *kür ersig* ve *küvez kür* ifadelerinin dışında Dankoff'un (1983) da *Wisdom of Royal Glory* adlı çalışmasında yer yer belirttiği üzere bütün metindeki *kör* biçiminde okunan ve doldurma sayılan fakat aslında birçok yerde *kür* okunması gereken ve böylece anlamı daha iyi ortaya çıkan beyitler görülmektedir (Ata 1993: 301-308).

Ebu'l Gazi Bahadır Han tarafından Çağatay Türkçesiyle yazılmış Şecere-i Terâkime adlı eserde, Oğuz'un amcalarından birinin adı *Kür Han*'dır (Ölmez 1996: 7a/14, 9a/1). Türkiye Türkçesinde özel ad olarak kullanılan *Gürhan/Gülhan* sözcükleri hem *Kür Han* adının devamlılığını hem de *r/l* değişimini göstermesi bakımından önemlidir. Buna benzer bir unvan olan ve Türkiye Türkçesinde kullanılıp yaygınlaşan *Kür Şad* adı da -her ne kadar Sertkaya (2014/14: 1-10) tarafından bir hayalet sözcük (ghost word) olduğu ortaya konulmuşsa bile-günümüzde yaşamakta ve unvan gruplarının yapısına uygun olarak bir değer taşımaktadır.

Dede Korkut Hikâyeleri ile Türk kültür hayatında önemli bir yer edinen Korkut Ata adı üzerine yeni bir etimoloji denemesi yapan Nalbant, *Korkut* sözcüğünü köken bilgisi bakımından *Kür+kut* ile özleştirmektedir;

“Destanların kahramanlarının başından geçenlerin anlatılarda değişmesi yani varyantlaşma, kahramana o coğrafyada ad verilmesinde etkili olmakta, gerçekte tek bir ada sahip olan kişinin adı söyleyişte birbirine yakın fakat farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Köroğlu'nun Goroğlu olması bunun neticesindedir (**Küroğlu>Köroğlu ~ Goroğlu**). **Kür kut** unvanın da böyle bir varyantlaşma ve bazı sözcüklerin unutulması neticesinde Korkut biçimine

dönüşmüş olması olasıdır. Bu durum seslik değişmeler üzerinde varyantlaşmanın etkisini göstermektedir” (Nalbant 2016/18: 132).

Bu bilgiye göre de Kür’ün eski bir unvan niteleyicisi olduğu anlaşılabilir.

Kür sözcüğünün tarihî metinlerde geçen çeşitli anlamları da Berbercan tarafından kaleme alınan “*Kür*” *Kelimesi Üzerine Yapı ve Anlam Bilgisi Yönünden Görüşler*” adlı makalede ayrıntıları ile verilmiştir. Biz burada bu sözcüğün çeşitli anlamlarını tarihî metinlerdeki örneklerine girmeden şu şekilde verebiliriz: “yiğit, pek yürekli, cesaretli ve alt edilemeyecek derecede kurnaz ve yaman, aksi, dik başlı, idraksiz, inatçı, inadına kötü iş yapan, yaramaz, huysuz, kötü huylu, negatif anlamda bir cesaret sergileyen, var olan düzeni pervasızca hiçe sayan, kural, kanun, töre tanımaz bir şekilde ve kontrol altına alınamayacak derecede asi tavır gösteren”. Bu kelime 14. yüzyıldan sonra “berekatli, bol” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye Türkçesi’nde de bu anlamda sıklıkla kullanılan *gür* kelimesi, kural tanımazcasına ve kestikçe azan, asice biten, engelledikçe fişkırınan objelere (ağaç, ot, kıl, su... vs.) isnat edilmiştir (Berbercan 2009: 171-182).

Kür ismi ve bundan türeyen *küre-* “kaçmak” fiilinin semantik tahlili, kaçmak eyleminin bir hileye işaret ettiğini doğrular. Planlanmış hile ancak cesaretle eyleme dökülebilir. Bu cesaret hem olumlu hem de olumsuz anlamda alt edilmesi mümkün olmayan bir kurnazlığı da ifade edebilir. Bir süre sonra ancak cesaretle eyleme dökülebilecek hile anlamındaki *kür* sözcüğünün anlam alanı artık cesaret ve yiğitlikle yer değiştirir ve hile anlamı unutulur. İtaat etmemek, başına buyruk olmak ve bunun sonuçlarını göze almak ancak cesaretin göstergesidir. Dolayısıyla sözcüğün anlamı genişler ve yeni anlamıyla da kullanılmaya başlar.

Tarihî Türkçe metinlerde görülen ve iki farklı kök olduğu varsayılan *kür* >*kül/köl* sözcükleri aynı kökten /r/ ~ /l/ değişimi sonucu oluşmuş sözcüklerdir.

2. Türkçe Sözcüklerde r/l Değişimi

Akıcı /r/ ve /l/ ünsüzleri (*liquids*), dil ucunun geriye doğru kıvrılıp diş etlerine dokunmasıyla elde edilir ve çıkış noktaları birbirine çok yakın olan bu iki ünsüz bazen birbirlerinin yerine kullanılır. Bu ses değişimi evrenseldir. Örneğin Altay dillerinden kabul edilen Korecede *r* ve *l* ünsüzleri tek bir işaretle gösterilir. Bu işaret sözcük içinde /r/, sözcük sonunda ise /l/ olarak okunur. Eski Korecede ise /l/ ile okunan bazı sözcükler günümüz Korecesinde /r/ ile okunmaktadır. Japoncada da /r/ ile /l/ sesinin fonolojik farkı yoktur. Yani bu iki ses arasında ayırım yapılmaz. Türkçede de bu ünsüz değişiminin örneklerine rastlamak mümkün olabilmektedir. Bununla birlikte Louis Bazin ve Marcel Erdal gibi bilim adamları özellikle kök hecede /r/ ~ /l/ değişimi (alternans) bulunmadığını savunurlar:

Bazin’e (2016: 211) göre; “*Birden çok heceli kelimelerde asimilasyon ve disimilasyon gibi çeşitli fonetik olaylar sonucu /r/’nin /l/’ye veya /l/’nin /r/’ye değişimi söz konusu olsa da tek heceli kelimelerde söz sonundaki /-r/ ve /-l/’ler arasında fonolojik bir fark vardır ve bunların bulunduğu kelimeleri “tek ve aynı” olarak niteleyemeyiz. Örnek vermek gerekirse; kür “dinç” ve kül “kül”; bur- “bükmek” ve bul- “bulmak”; kār- “karıştırmak” ve kāl- “kalmak”; tör “baş köşe” ve töl “döl” vs. sözleri arasında bariz anlam farkları vardır.”*

Marcel Erdal, *A Grammar of OldTurkic* (2004: 85) adlı çalışmasında, akıcı ünsüzlerden /l/ ünsüzünün durumu hakkında, 146. dipnotta Röhrborn’un (1991:

670), *ötlüm* kelimesini /l/~/r/ değişkenliği sonucu *ötür-* fiilinden getirmesine karşı çıkmış, Eski Türkçe metinlerde /l/~/r/ değişkenliğinin doğrulanmadığını söyleyerek, sözcüğü *öte-* fiilinin -(X)l- edilgenlik ekli biçimi olarak açıklamıştır.

İtirazlara rağmen Türkçe sözcüklerin kök hecelerinde de bu değişimi /r/ ve /l/ler arasında anlamsal bir fark olmaksızın tespit edebilmekteyiz. Hem yazıtlar hem de bazı Maniheizt ve Budhist çevreye ait metinlerde, belki de ağız özelliği olarak, /r/ ve /l/ ünsüzlerinin birbirinin yerine yazıldığı örnekler mevcuttur: Yazıtlardan Tuva I’de *arkış eldem*(14) (<alkış, erdem), Tuva III ’te *balbar*(3) (<*barbal<Mo. *bari-) (Tekin 2000: 78) şeklindeki örneklerin yanında Kalyanamkara ve Papamkara (Hamilton 1998: 30, 31)’da *bor*(~l?) (VII 9), *bur*(~l)*matın* (X 5), *kor*(~l)*tguçılar* (X 5), *koltguçı-r*(~l)*lar* (X 3), *agıçılal*(~r)*nın*(X 4), *aşlagar*(~l)ı (XIX 6) şeklinde parantez içinde (~l) ile düzeltilmiş ve yanlış okunmuş olabilir şeklinde not düşülmüş bütün örneklerde bir /r/ ~ /l/değişimi olması çok muhtemeldir. Berliner Turfantexte II’de *tugmak-lı örmek-li* (1007) (<öl-) gibi örneklerde /l/ ve /r/ ünsüzleri birbirinin yerine yazılmıştır (Röhrborn 1971: 45).

XI. yüzyıl Türkçesinin lehçe özelliklerini ses bilgisi düzeyinde de nakleden Kaşgarlı, DLT’te *arka-* *alka-* fiilleri etrafında kök hecedeki /r/~/l/ değişimini Arapça sözcüklerdeki benzer değişimlerden örnek göstererek aktarmıştır:

Arka- : “*Ol anı kargadı arkadı. O onu lanetledi ve kötülüklerini saydı. Çift kullanılır tek başına kullanılmaz. Övgü için kullanılan alkış’tan alınmadır. Alka:du sözü “hayır” için olmasına rağmen diğerleriyle çift olarak çok kullanıldığından dolayı “kötülük” anlamı kazanmıştır. Re (r), lam’dan (l) dönmedir. Allah’ın ke’enne hum bunya:nun marsu:sun (birbirine kenetlenmiş bir bina gibi 61-4) sözünün malsu:s şeklinde okunabilmesi gibi” arka:r, arka.mak” (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 126). Bu örnekte değişme yönü /l/ sesinden /r/ sesine doğru görünmekle birlikte Arapçadan verdiği örnekte değişimin yönü /r/ sesinden /l/ sesine doğrudur. Yani Kaşgarlı bu seslerin sadece değişimine yer vermiş ve birbirinin yerine farklı dillerde de kullanıldığını göstermek istemiştir.*

Türkçede kök hecede görülen söz konusu değişim sadece yukarıda anılan örneklerle sınırlı değildir. *Yar/yal* (Parlaklık, ışık) ve bunlardan türeyen *yarık/yalık*, Çağatayca bir sözlük olan Zebân-ı Türkî’de *ogul+la-/ogur+la-* ‘çalmak, hırsızlık etmek, aşımak’ (Kara 2011: 369), *sal-/sar-k-* “*sarkmak* “aşağıya doğru uzanmak”,*ar-/al-*“hile yapmak” gibi sözcüklerde bu değişmeyi görmek mümkündür.

Özellikle Derleme Sözlüğü’nde konuya ilişkin birçok örnek bulunmaktadır: *bille-/birle-* ‘bir araya getirmek, toplamak’ (DS II, s.694), *cıltık/cırtık* ‘sert çekirdekli bir çeşit meyve’ (DS III, s.914), *çer/çel* ‘yaramaz (çocuklar için)’ (DS III, s. 1117), *sal atmak/sar atmak*“boyunduruğa koşulmuş hayvanlardan güçlü olanına yükün ağırlığını vermek” (DS XII, s.4665) sözcükleri bunlardan sadece birkaçıdır. Bu örneklerde görülen değişimin ya kök hecede ya da KVK tipinde tek heceli sözcüklerde saptanması dikkat çekicidir.

Banguoğlu, yukarıdakilere ek olarak konuya ilişkin birçok örnek vermektedir: *gölge/görge*, *güreş/güleş*, *salkım/sarkım*, *servi/selvi* (Banguoğlu, 1956: 54), *içerirek/içerlek*, *ürpermek/ülpermek*, *tarla/talla*, *yuvarlak/yuvallak*, *üzerlik/üzellik*, *türlü/tüllü*, *katırlar/katıllâ*, *içerler/içelle*, *becerleşmek/becelleşmek*, *kerli ferli/kelli*

felli (Banguoğlu 1956:175). Banguoğlu Türkçe sözcükler yanında *velvele / vervele, berber / belber, birader / bilader, bergüzar / belgüzar, berhudar / belhudar, merhem / melhem, kilit / kirit* (Banguoğlu 1956: 177) gibi yabancı sözcüklerde de görülen değişmeye ilişkin örnekleri eserine taşımıştır.

Yukarıda sıralanan *velvele/vervele, gölge/görge, kilit/kirit* sözcükleri hariç yazı dilindeki şekillerin *r*'li olduğu görülmektedir. Söyleyişi daha zor *r*'li şekiller konuşma ağzında *l*'ye dönmüştür. Yani dildeki en az çaba yasına göre */r/* sesi */l/*'ye değişebilmektedir. Yani değişimin yönü genellikle */r/>/l/* yönündedir. Fakat bunun aksi örnekleri de görmek mümkün olabilmektedir.

Bazı Türkçe deyimlerde karşımıza çıkan ve farklı şekilde anlamlandırılan *kül* sözcüğünü de bu bağlamda ayrıca değerlendirmek gerekir:

Kül yemek (argo): “Yanlı hesaplamak, aldanmak” (<http://www.lafsozluk.com/2011/03/kul-ile-ilgili-deyimler-ve-anlamlari.html>)

Kül yutmak: “Aldanmak, hileye düşmek, tongaya basmak, oyuna gelmek” (Yurtbaşı 1996: 358).

Kül yutmamak: “Oyuna, hileye gelmemek, dalavereye aldanmamak” (Yurtbaşı 1996: 358).

Kül yutturmak: “Birini hileyle kandırmak, oyun yapıp aldatmak, dalavereye getirmek” (Yurtbaşı 1996: 358).

Bu gibi deyimlerde yaşayan *kül* sözcüğünün “hile” anlamı çok açıktır. Böylelikle unuttuğumuz “hile” anlamındaki *kül* sözcüğü, deyimlerle kuşaktan kuşağa aktarılmış ve günümüzde kullandığımız halde anlamını bir türlü oturtamadığımız bu deyimler de gerçek yerine ve anlamına kavuşmuştur.

Derleme Sözlüğünde *kül* ve *kür* sözcükleri ile ilgili örnekler dikkat çekicidir ve bu sözcüklerin “hile” ve “hırslı, kontrol edilemez, haşarı” anlamı ön plandadır:

Küllemek : “1. Göz boyamak, aldatmak; Örn; Gözümü külleme, anlamaz değilim 2. Üstünkörü, gelişigüzel iş yapmak; Örn; İrgatlar bağı iyi kazmamışlar, külleyivermişler 3. Kusurlu işleri örtbas etmek; Bu işi sen mi külledin, yoksa eskiden beğri mi küllü duruyor” (DS VIII: 3030).

Külleme : “Yaramaz, ele avuca sığmayan, terbiyesiz çocuk” (DS VIII: 3030).

Kür : “1. İnatçı, hırslı adam. 2. İçine girilemeyecek kadar sık orman, çalılık” (DS VIII: 3042).

Kür döğüşmek : “El şakası yapmak” (DS VIII: 3043).

Deyimler Sözlüğü'nde *kör* şeklinde yazılan ve aslında *kür* olması gereken sözcük ve bununla ilgili deyimler ise “asi, hırslı, hiddetli” anlamlarında kullanılmıştır;

Körünü öldürmek : “Hiddetini yatıştırmak, sabretmek” (Yurtbaşı 1996: 348)

Körünü almak : “Hevesini şöyle böyle söndürmek” (Yurtbaşı 1996: 348)

Körünü kırmak : “Hırsını kırmak” (Yurtbaşı 1996: 348)

Örneklerden de anlaşılabilirdiği gibi, */r/~l/* değişimi Türkçede varlığı tespit edilebilen bir ses olayıdır. Sözcüklerde akıcı iki ünsüzün hangisinin seçileceği ise bir tercih meselesidir ve bazen de bir lehçe veya ağız özelliğine işaret edebilir.

3. Sonuç Ve Değerlendirme

1. /r/~/l/ değişimi Türkçenin ilk yazılı metinlerinden başlamak üzere tespit edilebilmektedir. Asıl değişim ses kanunları çerçevesinde /r/>/l/ yönünde olmakla birlikte Türkçede bunun aksini gösteren örneklerle de karşılaşmaktadır.
2. *Kül* sözcüğü ilk yazılı metinlerimizde unvan grubu içinde ve olumlu anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. *Kür* sözcüğü ise hem “hile” hem de “cesur” anlamıyla metinlerimizde tespit edilebilmektedir. *Kür* sözcüğü her iki anlamıyla kullanımda kalmışken, *kül* sözcüğü ise bir süre sonra sadece unvan gruplarında donmuş olarak tespit edilebilmiştir.
3. *Kül* sözcüğünün unutulduğunun bir kanıtı da Kaşgarlı Mahmut’un notunda gizlenmektedir. Kaşgarlı *Köl Bilge Han* unvanını naklederken eskiye ait bir unvan olduğunu kaydetmekte, *Köl İrkin* unvanındaki her iki unsuru ise -unutulmadan dolayı- şekilce kendilerine benzeyen başka sözcüklerle karıştırmaktadır. Kaşgarlı *Kül* unvanını bilmediğinden ya da bu unvan kendi devrinde kullanımdan kalktığından *köl* “göl” sözcüğüyle karıştırmış olmalıdır. Kaşgarlı *bügü bilge* “akıllı”, biriken suyun çokluğu bakımından ona benzetilir” unvanında da aynı hatayı yapmıştır. Her ne kadar Ercilasun (2014: 185) bu notun *Köl/Kül Bilge Han* unvanına ilişkin olduğunu ve yanlışlıkla buraya yazıldığını ifade etmişse de bizce *Kül İrkin, Köl/Kül Bilge Han* unvanlarında yapılan yanlış burada da yapılmıştır. Kaşgarlı bu unvanların eskiye ait olduğunu *Köl/Kül Bilge Han* unvanında bildirmektedir. Yani bir şekilde bu unvanların anlamlarını tam olarak bilmediğini sezdirmektedir.
4. /r/~/l/ Türkiye Türkçesi ağızlarında ve standart yazı dilinde de tespit edilebilmektedir. Sözcüğün geçtiği deyimlerde *kür/kül* “cesur, yiğit” sözcüğünün unutulduğu ve başka bir *kül* “kül” sözcüğüyle karıştığı görülmektedir. Buna karşılık “hileci, inatçı, hırslı, ele avuca sığmayan” anlamlarını koruduğu anlaşılmaktadır. Sözcüğün olumlu anlamı ise Gürhan, Gülhan, Kürşad gibi özel adlarda donmuştur.
5. *Köl Tigin* adı başta olmak üzere Kaşgarlı’nın açıklamasına bağlı kalınarak *Köl* olarak okunan sözcüğün tarihî ve günümüz metinlerinde verilen örnekler ve farklı bilim adamlarının Çin ve Arap kaynaklarından hareketle aktardığı bilgilerden hareketle *kür/kül* okunmasının daha doğru olacağı görülmektedir.

Kaynakça

- ATA, Aysu (1993). "Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzenleme Denemesi: Kör mü? Kür mü?", **A.Ü. DTCF, Türkoloji Dergisi**, XI: 301-308.
- AYDIN, Erhan (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yay.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1959). *Türk Grameri, Birinci Bölüm, SesBilgisi*, Ankara: TTK Yay.
- BARTOLD, VasilyVladimiroviç (2006). *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koparman, İsmail Aka; Çev. Ragıp Hulusi Özdem, Ankara: TTK Yay.
- BARUTÇU, Fatma Sema (1983). "Kül Tigin mi? KölTigin mi?", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 22: 101-104.
- BAZİN, Louis (1981). "Kül Tegin ou Köl Tegin?". **Scholia**, 1-7.

- BAZİN, Louis (2016). “Kül Tegin mi KölTegin mi?”, Çev. Ebru KABAKÇI, **Dil Araştırmaları**, Güz 2016/19: 209-214.
- BERBERCAN, Mehmet Turgut (2009). “Kür” Kelimesi Üzerine Yapı ve Anlam Bilgisi Yönünden Görüşler”, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25:171-182
- CLAUSON, SirGerard (1962). *Turkish and Mangolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- CLAUSON, SirGerard(1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DANKOFF, Robert (1983). *Wisdom of Royal Glory*, Chicago.
- DS: *Derleme Sözlüğü I-XII*, (1993) Ankara: TDK Yay.
- DOERFER, Gerhard (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen III*, Wiesbaden
- DONUK, Abdülkadir (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, BrillLeiden, Boston.
- HAMILTON James Russell (1962).“Toquz-Oguz et On-Uygur”,*JournalAsiatique*, Sayı CCL: s. 23-63 not 10, Çev. Yunus Koç, İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları 7* (1997): 187-232.
- HAMILTON James Russell (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, Kalyanamkara ve Papamkara*, Türkçeye Çevirenler: Ece Korkut-İsmet Birkan, Ankara: Simurg Yay.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1998). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KARA, Funda (2011). *Muhammed Yakûb-ı Çingî Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme), İnceleme-Metin- Dizin*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2016) “Dede Korkut Alp Eren midir? Korkut Adı Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi” *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18: 125-133
- ORKUN, Hüseyin Namık (1941). *Eski Türk Yazıtları, I-V*, Ankara: TDK Yay.
- ÖLMEZ, Mehmet (2010).“Eski Uygur Ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer Ve Kişi Adları”,*Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 629-640.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1996). *Şecere-i Terâkime, (Giriş-Metin-Dizin)*, Ankara: Simurg Yay.
- RÖHRBORN, Klaus (1971). *Eineuigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar, Berliner Turfan-TexteII*, Berlin.
- RÖHRBORN, Klaus (1991). *Diealttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Wiesbaden: Otto Harrassovitz.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2014). “Kür Şad Adının Etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var Mıdır?”, *Gazi Türkiyat*, Bahar 2014/14: 1-10.
- TEKİN, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- TEMİR, Ahmet (1981). “Türkçe Kül-Tigin ve Moğolca Otçigin Adları Üzerine”, *Scholia*, 194-200.
- YURTBAŞI, Metin(1996). *Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*, Ankara: MEM Ofset Ltd. Şti.
<http://www.lafsozluk.com/2011/03/kul-ile-ilgili-deyimler-ve-anlamlari.html>
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=erkin